

РЕФОРМИ ПЕТРА МОГИЛИ І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКОВНІСТЬ*

Внаслідок формальної легалізації, що тривала принаймні у 1632—1635 роках, для православної Київської митрополії почався якісно новий етап існування. Він був характерний можливістю відновлення стосунків з державою, насамперед через впорядкування юридичного статусу церкви, а також можливістю кардинального впорядкування внутрішньоцерковного життя. Склалася ситуація, коли фактична реалізація прав, підтверджених або наданих православним на початку королювання Володислава IV, прямо була пов'язана з авторитетом їхньої церкви. Останній же, у свою чергу, був зумовлений здатністю церковних інституцій до енергійної та ефективної діяльності. Тому впорядкування внутрішнього життя церкви як цілісного організму ставало чи не найголовнішим завданням новообраного київського митрополита Петра Могили.

Разом із потребами у вдосконаленні церковної освіти (аж до заведення вищої школи) та у систематизації й виправленні догматики та обрядовості (про що варто говорити окремо), нагальною була потреба у зміцненні церковної організації, ослабленої в період фактично безієрархічного існування. Треба було відновити ефективний механізм здійснення церковної юрисдикції, визначити й розподілити владні функції предстоятеля церкви та єпископату, визначити статус і повноваження різних церковних інституцій тощо. Діяльність у цьому напрямі була, можливо, одним з найважливіших аспектів церковних реформ Петра Могили.

Відзначимо тут кілька принципових положень:

1. Реформи внутрішньоцерковного життя здійснювалися на основі певної ідеології, принципи якої сформульовано у цілій низці творів митрополита — зокрема, у передмовах до «Учительного Євангелія» 1637 р. та до «Требника» 1646 р., а

*
© С. Головащенко, 1997.

також у деяких листах. Ці принципи є переосмисленням євангельських істин, особливо актуальних у церковному середовищі саме в кризові періоди, коли втрачаються орієнтири, а вчинки стають хибними. Отже, за Могоилою, духовне служіння освячене Святим Письмом: священники є «світлом світу», «сіллю землі», «оком тіла», «ангелами Господа». Але справжня честь і святість полягає в постійній турботі про спасіння душ пастви: «світло має світити, око повинно дивитися, сіль мусить зберігати від гниття». Високе становище єпископів вимагає від них особливих чеснот — як прикладу для усієї громади: «ангелу неба слід самому по-ангельськи жити й інших, його нагляду довірених, тому ж самому навчати». Єпископи у церкві поставлені не для «продковання та пановання», а заради її «доброго строєнія». За цих умов паства, у свою чергу, повинна виказувати єпископам пошану та послух: «Архієрей повинен проводити овець прикладом свого життя і повчаннями, а не вівці архієрея».

Далі, в одному з листів до Перемиського братства у 1633 р., говорячи про своє ставлення до неканонічного обрання перемиською шляхтою та обивателями дворянина Івана Попеля («двоєженця» за церковним розумінням) на єпископську посаду, Петро Могила сформулював ще один важливий принцип єпископського служіння. Він писав: «...хоч би ангел з неба зійшов, але проти совісті та правил святих отців вчинити того не можемо...». Тож діяльність архієрея має повністю підпорядковуватися церковним канонам. Воля ієрарха, навіть освячена «вищими міркуваннями», навіть оперта на сакральний авторитет («хоч би ангел з неба зійшов»), але така, яка йде проти «правил святих отців», є справою аморальною, діянням «проти совісті». Не випадковим тут був і богословський контекст висловлювань Могили: «хоч би ангел з неба зійшов» — то була пряма цитата з Теодора Студита, відомого борця за православне благочестя, монастирський устав якого був взірцем на Русі. Означені принципи стали насправді духовною зброєю київського митрополита у справі впорядкування життя православної церкви в українських та білоруських землях Речі Посполитої.

2. Головними ознаками церковно-адміністративної реформи за митрополитства П. Могили були посилення контролю за діяльністю духовенства, забезпечення умов його канонічної діяльності й вдосконалення механізму практичного здійснення митрополичої юрисдикції в межах Київської митрополії. Складниками цієї реформи були:

— нагляд за канонічністю священства, насамперед, його посвятою (відома боротьба Могили з «двоєженством» священників);

— вдосконалення контролю над загальним станом церковного життя (інститути протопопів, спеціальних візитаторів, митрополичих намісників, власні візитації);

— створення митрополичої «консисторії» — органу церковного суду, який слідом за т. зв. «митрополитанським судом» складав уже певну систему забезпечення митрополичої юрисдикції;

— заведення регулярних єпархіальних соборів;

— реформа стосунків з братствами, єпископами, світськими патронами.

Доцільно було б дещо докладніше зупинитися на останніх двох пунктах, бо саме тут, здається, виявилися певні особливості еволюції православної церковності в руських землях Речі Посполитої XVII ст. — в контексті місцевої культурної та суспільної традиції. Якраз у зв'язку з цим подається наступне зауваження.

3. На єпархіальних соборах проходила згадана вже перевірка канонічності духовенства, правильності його посвячення та додаткова підготовка священників. Саме на таких соборах були оприлюднені «Дидаскалія» Сильвестра Косова (у 1636 р.) та «Поученіє новопосвяченому ієреєві» Арсенія Желиборського (у 1642 р.). Але відновлення регулярної практики соборів варто оцінювати не лише як крок до зміцнення церковно-адміністративного устрою. Тут здійснювалася глибша й далекоглядніша політика — відновлення соборного начала (його суспільних засад) як принципу впорядкування життя православної церкви. Та, на відміну від тієї моделі колективного впорядкування церковного життя, що складалася протягом перших десятиліть XVII ст. і була репрезентована політикою братств і козацтва щодо церкви, Петро Могила здійснював варіант соборності, прийнятніший (принаймні, на його думку як архієрея) для православної церкви. Цей варіант визначався передовсім визнанням владних та священницьких повноважень духовенства (звісно, за умови дотримання ієреями канонів та правил благочестя). Пріоритет ієрархії в церковних справах був для Могили умовою канонічності церковного устрою, умовою, яка не суперечила засадам соборності, але зміцнювала їх, запобігаючи конфліктам у церковному середовищі. Навіть коли митрополит наприкінці 1633 або на початку 1634 р. збирав єпархіальне духовенство

та «благочестивих і христолюбивих людей світських» до Києва для відновлення «звичаю порядного, святобливого» — святкування «неділі православ'я» та для ради «про всі справи наші і порядки наші церковні», собор збирався владою митрополита і під його повним контролем. «...Жадаємо і пастирськи упроминаємо, щоб усі, без замешкання, в це місце і день вищейменований, під неблагословенням і ви-нами канонними прибували, по-іншому не чинячи», — писав Петро Могила. Водночас він прихильно й шанобливо ставився до такої важливої складової соборного устрою церкви, як традиційна роль громади в обранні кандидатів на церковні посади. Зустрічаємо в документах, як митрополит вихваляв дбайливість перемиських братчиків у справах обрання духовенства; благословляв обраного Львівським братством ігумена Онуфріївського монастиря, радив віленським братчикам обрати «старшим» у монастирі людину «учену, політика і живота побожного». Єдиною вимогою тут була відповідність кандидатури канонічним настановам (згадувана вже справа з обранням Івана Попеля є тут також прикладом).

4. Зміцнення митрополичої влади спиралося на широкі повноваження Петра Могили як «екзарха Константинопольського святого апостольського трону», надані константинопольським патріархом Кирилом Лукарисом. Могила вважав, що жодні привілеї або повноваження, отримані будь-ким з православних у Київській митрополії, навіть від патріарха, але без відома й благословення митрополита, не є чинними. Така установка реально стикалася з наявною практикою стосунків між різними церковними інституціями, яка на той час склалася в Речі Посполитій і мала силу традиції.

Формувалася ця традиція під впливом звичаєвого права, яке фіксувало автономію суспільних осередків (станові «права та привілеї»). Іншими чинниками були: феодальна практика перерозподілу майнових прав («подання бенефіцій»), практика надання церковним осередкам статусу ставропігій. Ставропігія із засобу фіксації унікального (радше сакрального) статусу окремих церковних осередків (братств, монастирів), взаємодіючи з практикою звичаєвого права, перетворювалася на чинник посилення відцентрових тенденцій. Подавання бенефіцій, яке набирало форми «подавання столиць та хлібів духовних», також не сприяло єдності церкви. На рівні вищої ієрархії це призводило до посилення єпископів як «князів церкви». Бо єпископ, будучи, як правило (знову ж, згідно з традицією), за походженням шляхтичем або ж

магнатом, і після вступу на церковну посаду міг почуватися так само й надалі, не турбуючись про зміну власного менталітету у церковному дусі. До того ж часто зберігався пріоритет фактичних стосунків васалітету: ієрархи орієнтувалися насамперед на світську владу, від якої одержали «хліби духовні». Звичайно, це також значно ускладнювало зміцнення влади митрополита.

Нарешті, на нижніх рівнях церковної організації, аж до парафій, практика подавання здійснювалася як «владний» патронат — з усіма його суперечностями: підтримкою православних патронами-одновірцями, масовими антиправославними рішеннями патронів-католиків тощо.

Отже, церковні реформи Петра Могили мусили узгоджуватися з суто місцевою традицією суспільних стосунків та її носіями в церкві: ставропігійними братствами, предстоятелями єпархій, численними патронами.

5. Головним засобом налагодження стосунків митрополита з братствами було не конфліктування, але принципове відстоювання своєї гідності та влади предстоятеля, а також намагання особисто брати участь у справах братств. Як відомо, перший досвід у цьому Могила здобув у 1631—32 роках, ще будучи києво-печерським архімандритом, коли погодився на компроміс із Київським братством з приводу заснування колегії. І надалі, вшановуючи заслуги ставропігійних братств у збереженні православ'я на початку XVII ст. (про що писав, наприклад, у листі до єпископа Сильвестра Косова кінця 1639 — початку 1640 рр.), Могила боровся проти перевищення світськими своїх повноважень щодо суду над духовними «безвладною своєю владою» (з листа до Львівського братства). Засуджуючи занепад побожності й дисципліни, Могила у грамоті 1640 р. до Луцького братства згадував тих, хто «предков своїх ревность отвергши, і нрави поправши, каждый свояси і хочет, і ділаєт...». У таких випадках митрополит виявляв ініціативу у обговоренні незлагод та їх подоланні, як це було у 1643—44 рр. з Перемильським братством. Петро Могила також виявив досить незалежну позицію щодо патріарха Парфенія з приводу стосунків з Львівським братством. Могила тоді прагнув контролювати видання богослужебних книг і часто обмежував комерційну діяльність братства, через що братчики й скаржилися до Константинополя. Парфеній навіть погрожував Могилі покаранням, але це не похитнуло рішучості митрополита. У той же час у грамоті до Віленського братства П. Могила виступає як авторитетний порадник у справах обрання нового настоятеля та підготовки

до чергового сейму, даючи делегатам-братчикам настанови, «яким способом і пред якії особи маємося о справах Церкви Божой належачих і о покої на сеймі упоминати... для посполитого добра та умирення церковного».

Зауважимо, що не менш цілеспрямовано й ефективно діяв Петро Могила у плані полагодження стосунків з єпископами та з володарями-патронами, постійно відшукуючи шляхи розв'язання конфліктів, зміцнюючи свою владу та авторитет.

6. Головним результатом реформи церкви, здійсненої Могилою задля вдосконалення організації та управління, було — вперше після унії 1596 р. — досягнення цілісності Київської православної митрополії як організованої системи, здатної виконувати у суспільстві широкі духовно та суспільно значущі функції. Тут слід згадати й інші реформи Могилянської доби: реформу шкільництва, видавничу діяльність, воістину історичну систематизацію богословської, догматичної та літургійної спадщини, якою збагатилася православна церква на українських та білоруських землях. Адже соборність суспільна, яку Могила підтримував, згідно з церковними традиціями, могла досягти своєї повноти й завершеності лише у соборності літургійній, молитовній. І та єдність, цілісність церкви, що досягалася через всебічний розвиток кожного з проявів церковного життя — суспільного, культурного, догматично-богословського, пастирського, літургійного — є історичним уроком для сьогодення.

7. Щодо питання про «впливи» та «зразки», якими користувався Петро Могила. Нині поширилася та набула ледь не аксіоматичного характеру така формула: Могила впорядковував церкву за католицькими зразками. Маємо, здається, тут отой рецидив «конфесійного», монологічного мислення, для якого усе, що не з «цього» боку, є «контр-», тобто супротивне. Тут, мовляв, «Реформація», а там — звісно — «Контрреформація». Але починаємо потроху розуміти спільну природу суспільно-релігійно-церковних зрушень у Європі XVI—XVII ст. Бачимо, що то була величезна Реформа життя — і в «католицькому» світі, і в «протестантському», і в «православному». І об'єктивно — були спільні потреби, і спільні процеси, і спільні результати — давалася ознака єдності християнської традиції як такої. Правда, не слід відкидати можливість запозичень: Петро Могила, аристократ і «політичний поляк», дійсно прагнув зрівняти свою церкву з костьолом. Але варто пам'ятати: впорядкований, ієрархіч-

ний устрій, де соборність є виразом і засобом єднання та вищої цілісності, а не роздроблення і розбрату — саме такий устрій церкви для Могили був православним. Інша річ, що саме в Україні через своєрідність нашого суспільного та духовного розвитку вимушена народоправність у церкві уможливила за певних умов перетворення містичного принципу соборності на практичну соборноправність. Але ця можливість завжди здійснювалася суперечливо, так би мовити, амбівалентно. І сьогодні поєднання ієрархічної владності з соборноправністю світського елемента для українського православ'я залишається проблемою — так само, як і за київського митрополита Петра Могили.

8. І, нарешті, про ще один урок діяльності Петра Могили як церковного політика. Взагалі, церковних діячів, які працювали для досягнення певних цілей, насамперед забезпечення належних суспільних умов існування церкви, варто розглядати як політиків. Це обґрунтовується і способом діяльності ієрархів, і нашою ментальністю. Адже залишається сильним щеплення європейської юридичної та політичної свідомості, що звикла виражатися у відповідних термінах. З позицій цієї ж свідомості ледве не аксіомою є погляд на політику як на сферу якщо вже не аморальну, то принаймні позаморальну. Але церковна політика Петра Могили і сьогодні нагадує про моральний вимір такої діяльності — бо ж не може політик чинити «проти совісті». Здається, саме таке розуміння мав на увазі Могила, коли у 1646 р. радив обрати «старшим» Віленського братського монастиря «політика і живота побожного».